

ΟΙ ΓΛΩΣΣΙΚΕΣ ΑΠΟΨΕΙΣ ΤΟΥ Ν. ΚΟΝΕΜΕΝΟΥ

Ο Νικόλαος Σπύρου Κονεμένος (1832-1907), από πατέρα Ηπειρώτης και από μητέρα Λευκαδίτης, γεννήθηκε στην Πρέβεζα, έζησε όμως στην Κέρκυρα και στην Πάτρα. Ήταν ένας αυτοδίδακτος λόγιος, αρκετά ιδιόρρυθμος, αλλά με οξύτατη αίσθηση της κοινωνικής και γλωσσικής πραγματικότητας της εποχής του. Η παρουσία του στα γράμματα ήταν πολύ αξιόλογη, αλλά έμεινε στο περιθώριο της λογιουσύνης. Εδημοσίευσε Ηπειρωτικό Γλωσσάριο στην *Πανδώρα* του 1858-1860¹, εξέδωσε το λογοτεχνικό και πολιτικό περιοδικό *Εωσφόρος* το 1858-1861² και κατόπιν έγραψε πολύ ενδιαφέροντα δοκίμια για τη γλώσσα, την οικογένεια, τη θρησκεία, τον πολιτισμό και την κοινωνία, και αρκετά ποιήματα.

Πολύ σημαντικά είναι τα δυο δοκίμιά του, για τη γλώσσα: *Το ζήτημα της γλώσσας*, Κέρκυρα 1873, *Και πάλε περί γλώσσας*, Κέρκυρα 1875, όπου, πολύ πριν από τον Ψυχάρη, ανακίνησε το ζήτημα της δημοτικής και διατύπωσε απόψεις σωστές και μετρημένες, χωρίς ακρότητες και απαράδεκτους κανόνες εκ των άνω³.

1. Βλ. Ν.Κ. [= Νικολάου Κονεμένου], «Γλωσσάριον της Ηπειρωτικής», περ. *Πανδώρα*, τόμ. 9 (1858-1859), 7-8, 30-32, 51-52, 215-216, 340-342, 440, και τόμ. 10 (1859-1860), 18-20, 35-37. Η υπογραφή «Ν.Κ.» βρίσκεται μόνο στο τέλος του γλωσσαρίου, δηλ. στη σ. 37 του τόμου 10 (1859-1860) της *Πανδώρας*. Στον ίδιο τόμο, σ. 592, αναγράφεται ο «Ν. Κονεμένος» ως συνεργάτης «εν Κερκύρα». Στον τόμο 9 (1858-1859), 544, αναγράφεται ο «Ν.Κ.» ως συνεργάτης «εν Κερκύρα». (Το γλωσσάριο αυτό πρώτη φορά αποδίδεται εδώ στον Κονεμένο. Στο *Ιστορικόν Λεξικόν της Νέας Ελληνικής της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. Α', εν Αθήναις 1933, στη «Βιβλιογραφία», σ. νγ', αναφέρεται το «Γλωσσάριον Ηπειρωτικόν» της *Πανδώρας* ως έργο του «Ν.Κ.», χωρίς όμως να σημειώνεται ότι πρόκειται για το Ν. Κονεμένο).

2. Για τον *Εωσφόρο* του Κονεμένου βλ. Κώστα Δαφνή, «Ο Κονεμένος, ο Λασκαράτος και ο "Εωσφόρος"», περ. *Δελτίον της Ιονίου Ακαδημίας*, τόμ. Β', Αφιέρωμα στη μνήμη Λίνου Πολίτη, Κέρκυρα 1986, σ. 236-269.

3. Πολύ ενδιαφέρον είναι και το δοκίμιο του Κονεμένου για την «Οικογένεια», Κέρκυρα 1876, όπου εκφράζονται τολμηρές απόψεις για τη θέση της γυναίκας στην οικογένεια και την κοινωνία. Αλλά πιο σπουδαίο από κοινωνική άποψη είναι το μακρό δοκίμιό του «*Ladri et omicidii*» («Κλέφτες και φονιάδες»), Κέρκυρα 1893, που είναι γραμμένο ιταλικά και αποτελεί έντονη φωνή κοινωνικής διαμαρτύρησης. Πρόκειται για ένα συνεχές κείμενο, αρκετά δύσκολο στη διατύπωση, το οποίο στην πραγματικότητα αποτελείται από πολλά μικρότερα δοκίμια με θέματα τη φύση, τον άνθρωπο, την κοινωνία, τον πολιτισμό,

Μετά την ορμητική εμφάνιση του Ψυχάρη στο γλωσσικό ζήτημα (1888 κ.ε.) ο Κονεμένος εδημοσίευσε και άλλες, μικρότερες, γλωσσικές διατριβές, τις εξής: α) «Το σύστημα του κ. Ψυχάρη και η μέλλουσα αττική του Κίμωνος», εφημ. *Εφημερίς του Λάμπρου Κορομηλά*, 20, 22 και 23 Μαΐου 1895, β) «Λίγα και περί γλώσσας», ως παράρτημα στο σατιρικό του πόνημα *Διαθήκη*, εν Κερκύρα, Τυπογραφείον «Ερμής», 1901, σ. 93-102, γ) «Ο θάνατος της ψευτιάς», περ. *Ο Νουμάς*, αριθ. 81 και 82, 2 και 8 Φεβρουαρίου 1904, δ) «Τα δύο φιλολογικά ζητήματα», εφημ. *Φωνή της Κέρκυρας*, αριθ. 2057, 29 Ιανουαρ., και 2058, 5 Φεβρουαρ. 1905, ε) «Τα δύο άκρα», εφημ. *Φωνή της Κέρκυρας*, αριθ. 2065, 2074, 2076, 26 Μαρτίου, 4 Ιουνίου, 18 Ιουνίου 1905, και στ) «Πανοράματα», εφημ. *Φωνή της Κέρκυρας*, αριθ. 2088 και 2089, 10 και 17 Σεπτεμβρίου 1905⁴.

Οι γλωσσικές λοιπόν απόψεις του Κονεμένου πρέπει να εξεταστούν σε δύο περιόδους, πρώτα εκείνες που διατυπώθηκαν πριν από το *Ταξίδι* του Ψυχάρη (1888), και ύστερα εκείνες που διατυπώθηκαν μετά το *Ταξίδι*. Οι πρώτες έχουν στόχο τον αρχαϊσμό των λογιωτάτων, ενώ οι δεύτερες είναι αντιρρητικές τόσο στον αρχαϊσμό όσο και στους αυθαίρετους νόμους του Ψυχάρη και των ψυχαρικών.

Στα δύο πρώτα γλωσσικά μελετήματά του, που εμφανίστηκαν το ένα 15 και το άλλο 13 χρόνια πριν από το *Ταξίδι* του Ψυχάρη, ο Κονεμένος ασκεί οξύτατη κριτική στη γλωσσική «θεωρία» και πρακτική των λογιωτάτων, που τη θεωρεί απαράδεκτη για τον κοινό νού, και συγχρόνως διατυπώνει μετριοπαθείς και συμβιβαστικές απόψεις για τα γλωσσικά πράγματα της χώρας, πολύ προσεγμένες και στέρεα βασισμένες στη γλωσσική πραγματικότητα.

Ο Κονεμένος δεν είχε ιδιαίτερη γλωσσολογική παιδεία—όπως άλλωστε, όλοι οι Επτανήσιοι που έγραψαν για τη δημοτική: Διονύσιος Σολωμός, Αντώ-

τον πλούτο, το χριστιανισμό, τη θανατική ποινή, τον κομμουνισμό (γίνεται λόγος για μία δοκιμαστική κομμουνιστική κοινότητα χιλίων ατόμων, ένα είδος *insula utopia*) και άλλα—δηλ. για οξύτατα προβλήματα της κοινωνίας. Ανακοίνωση για το βιβλίο αυτό έκαμα στο Συμπόσιο του Κέντρου Μελετών Ιονίου που έγινε στη Ζάκυνθο, στις 25-27 Οκτωβρίου 1985, με θέμα: «Το Ιόνιο: οικολογία-οικονομία-ρεύματα ιδεών». Τα Πρακτικά του Συμποσίου αυτού δεν έχουν ακόμη εκδοθεί.

4. Όλες οι γλωσσικές μελέτες του Κονεμένου, καθώς και τα άλλα πεζά του έργα, συγκεντρώθηκαν από το Γιώργο Βαλέτα στον τόμο «Κονεμένος, Άπαντα. Τόμος πρώτος, αναστήλωσε Γ. Βαλέτας», εκδόσεις «Ήγηγης», Αθήνα 1965.

νιος Μάτεσης, Ανδρέας Λασκαράτος, Ιούλιος Τυπάλδος, Παναγιώτης Χιώτης, Αντώνιος Φατσέας, Αριστοτέλης Βαλαωρίτης, Γεώργιος Τερτσέτης, Παναγιώτης Βεργωτής κ.ά. είχε όμως αλάθητους οδηγούς τον κοινό νου και το γλωσσικό του αίσθημα, πολύτιμες δυνάμεις, που τον οδηγούσαν στο σωστό δρόμο προκειμένου να αντιμετωπίσει τα γλωσσικά προβλήματα της εποχής του.

Τρία σημεία των πρώτων γλωσσικών μελετών του είναι, νομίζω, από τα πιο σημαντικά: Το πρώτο ότι η κοινή νεοελληνική είναι γνήσιο γέννημα της αρχαίας και έχει ίσα δικαιώματα με αυτήν: «Η σημερινή κοινή γλώσσα έχει σχηματιστεί από τη διαφθορά και τη συγχώνευση όλων των αρχαίων διαλέκτων», γράφει το 1873· «αλλ' αυτήν τη διαφθορά και τη συγχώνευση την έχουν ενεργήσει βαθμηδόν οι αιώνες, και για τούτο η νέα αυτή γλώσσα είναι σώμα που έχει ενότητα και μορφή, και έχει κανόνες, και είναι σώμα ζωντανό, και είναι γέννημα γνήσιο της αρχαίας, και έχει δικαιώματα όσα είχε και η αρχαία»—ενώ η καθαρεύουσα είναι κατασκευάσμα των λογιωτάτων: «άψυχο έκτρωμα, που δεν έχει μορφή και ενότητα, παρά μόνο στη φαντασία των λογιωτάτων»⁵.

Το δεύτερο είναι ότι θεωρούσε πολύ φυσικό η γλώσσα της ποίησης—και αυτή στα Επτάνησα ήταν η δημοτική—να είναι και γλώσσα της πεζογραφίας, έντεχνης και μη: «Το να μου ειπούν οπώς μια γλώσσα, που είν' αρμόδια για το πεζό, μπορεί να μην είναι αρμόδια για την ποίηση, τούτο μπορώ να το καταλάβω· αλλά μια γλώσσα, που για την ποίηση είναι και αναγνωρίζεται σαν αρμόδια⁶, πώς είναι τρόπος να μην είναι αρμόδια και για το πεζό;... Πι-

5. Βλ. Ν. Κονεμένου, *Το ζήτημα της γλώσσας*, Κερκύρα 1873, σ. 8 (= Γ. Βαλέτα, *Κονεμένος, Άπαντα*, ό.π., σ. 39).

6. Με τη φράση αυτή ο Κονεμένος αναφέρεται στο γεγονός ότι το 1872 η Πρυτανεία του «Εθνικού Πανεπιστημίου»—του μόνου που υπήρχε τότε στη χώρα μετά την ακατανόητη κατάργηση της «Ιονίου Ακαδημίας» το 1864—, προκειμένου να γίνουν στις 25 Μαρτίου τα αποκαλυπτήρια του αγάλματος του Πατριάρχη Γρηγορίου του Ε' στα προπύλαια του ιδρύματος, θέλοντας να λαμπρύνει την τελετή «με αιθαλή στέφανον εξ ανθέων του Ελικώνος», εκάλεσε τον ποιητή Αριστοτέλη Βαλαωρίτη να προσφωνήσει τον Πατριάρχη «διά της ηδυεπούς και εθνικωτάτης υμών γλώσσης», όπως έλεγε η επίσημη πρόσκληση της 1ης Φεβρουαρίου, εννοώντας βέβαια τη δημοτική. Περισσότερα για το γεγονός αυτό βλ. Γιώργου Γ. Αλισανδράτου, «Το ποίημα του Βαλαωρίτη για τον Πατριάρχη Γρηγόριο τον Ε' και οι τρεις επικριτές του», περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 106 (1979), Χριστουγεννιάτικο τεύχος αφιερωμένο στο Βαλαωρίτη, 363-364. Επίσης βλ. του ίδιου, «Ο "Αμανές" του Μικέλη Άβλιχου (Βαλαωρίτης, Άβλιχος, Πανάς, Κονεμένος, Παλαμάς)», περ. *Κεφαλληνιακά Χρονικά*, Αργοστόλι, τόμ. 1 (1976), 1-14, ιδίως 14.

στεύουν και λεν, οπώς η γλώσσα του έθνους είναι γλώσσα βάρβαρη, είναι γλώσσα διεφθαρμένη, είν' ένα jargon· και πιστεύουν συνάμα οπώς η γλώσσα εκείνη είν' ικανή και είν' αρμόδια να εκφράσει ό,τι υψηλό και ό,τι ευγενές. Πώς δύναται και τούτο να συμφωνήσει;»

Και παρακάτω: «Όταν λέμε και συμφωνάμε οπώς μια γλώσσα είν' αρμόδια για την ποίηση, με τούτο λέμε και συμφωνάμε οπώς η γλώσσα αυτή είν' όχι μόνον ευγενής και αρμονική, αλλά και πλούσια απ' όλα τα στοιχεία που είν' αναγκαία για να εκφράσουν το ωραίο και το υψηλό που είν' αχώριστα της τέχνης εκείνης· επομένως, η γλώσσα αυτή μήτε ένα jargon μπορεί να είναι, μήτε μπορεί να είναι αναρμόδια για να εκφράσει τες κοινές ιδέες και τα κοινά αισθήματα που απαιτεί το πεζό⁷. 'Η μη οι λογιότατοι αρνιούνται σε εμάς το δικαίωμα να γυρέψομε και πάρομε κι εμείς από την ίδια πηγή που παίρνουν κι αυτοί το υλικό που μας χρειάζεται για να εκφράσομε ό,τι άλλο απαιτεί η επίλοιπη τέχνη και η επιστήμη;...»⁸.

Το τρίτο είναι ότι πρέπει να έρθουμε σε συμβιβασμό και να πάρουμε από την αρχαία [επομένως και από την καθαρεύουσα] όσα λόγια στοιχεία μας χρειάζονται: «Το ουσιώδες είναι», έλεγε πάλι το 1873, «να έρθομε σε συμβιβασμό και να κοιτάξομε να μορφώσομε γλώσσα, διορθώνοντας το υλικό της ομιλούμενης με τον απλούστερον τρόπο και παίρνοντας από την αρχαία ό,τι λείπει και ό,τι είναι απαραίτητο. Αλλά και το ένα και το άλλο πρέπει να γίνεται από τον καθένα μας με κρίση και μελέτη. Και πάλε λέω πως το καλύτερο και το φυσικότερο θα ήτουν να μη διορθώσομε τίποτα, αλλά μόνον να ταχτοποιήσομε· αλλ' αφού τούτο δεν είναι δεχτό, ας γένει το άλλο, επειδή καν έτσι θα έχομε μια γλώσσα ομοιόμορφη και μια γλώσσα που θα είν' υποφερτή, χωρίς να βρισκόμαστε και πολύ ξεμακρυσμένοι από το έθνος»⁹.

Υπάρχουν όμως και άλλες πολύ ενδιαφέρουσες απόψεις στα δύο αυτά

7. Βλ. Νικολάου Κονεμένου, *Το ζήτημα της γλώσσας*, ό.π., σ. 19-20 (= Γ. Βαλέτα, *Κονεμένος*, *Άπαντα*, ό.π., σ. 47). Την ίδια άποψη θα διατυπώσει και στο πολύ μεταγενέστερο άρθρο του «Ο θάνατος της ψευτιάς, Β'», περ. *Ο Νουμάς*, αριθ. 82, 8 Φεβρ. 1904, 7 (= Γ. Βαλέτα, *Κονεμένος*, *Άπαντα*, ό.π., σ. 152). Εκεί, αφού υποστηρίζει ότι μετά το ποίημα του Βαλαωρίτη στον Πατριάρχη Γρηγόριο (1872) κανένας πια δεν έγγραφε στίχους στην καθαρεύουσα, καταλήγει με τα εξής: «Και η γλώσσα της ποιήσεως και η γραμματική της δεν εμπορούσε παρά να γένει αργότερα και η γλώσσα και η γραμματική του πεζού λόγου».

8. Με τη φράση «Από την ίδια πηγή που παίρνουν κι αυτοί» εννοεί την αρχαία Ελληνική.

9. Βλ. Νικολάου Κονεμένου, *Το ζήτημα της γλώσσας*, ό.π., σ. 62 (= Γ. Βαλέτα, *Κονεμένος*, *Άπαντα*, ό.π., σ. 79).

δοκίμια του Κονεμένου για τη γλώσσα. Αναφέρω μερικές από αυτές (με κάποια συντομία), αλλά υπάρχουν και πλήθος άλλες:

Η γλώσσα είναι μέσο και όχι σκοπός: «Η γλώσσα είναι το μέσον για να κοινοποιούμε, μιλώντας είτε γράφοντας, ο ένας στον άλλον τους στοχασμούς και τα αισθήματά μας. Η γλώσσα λοιπόν είναι ένα μέσον, κι όχι ένας σκοπός». (Το ζήτημα, 6 = Βαλέτας, 37).

Οι γλώσσες, «καθώς όλα του κόσμου τα πράγματα και οι συνήθειες, με τον καιρό «χαλάν, αλλάζουν, μεταμορφώνονται και κατά λέξεις και κατά σηματισμούς και κατά γραμματικούς κανόνες και κατά σύνταξη και καθ' όλα» —αυτό είναι νόμος φυσικός· και την αλλαγή την κάνει ο λαός—αυτός «φθείρει», δηλαδή αλλάζει τη γλώσσα· «οι πολιτικές μεταβολές και ανάμειξες με άλλους λαούς βοηθάν ως κι αυτές» στην αλλαγή. (Και επιπλέον: «ότι συμβαίνει με τη γλώσσα, «το ίδιο συμβαίνει και με τες ιδέες»). (Το ζήτημα, 6, 7, 8, 39, Και πάλε 5 = Βαλέτας 37, 38, 62, 86).

Οι άνθρωποι, όταν μιλούν, δεν ακολουθούν τους λογιότατους: «Ο λαός από κείνην τη γλώσσα [των λογιότατων] δεν εδέχτηκε παρά ό,τι του εχρειάζοταν για να εκφράσει τες νέες ιδέες, κι εκείνο δεν το εδέχτηκε απaráλλαχτο (με όλην την υπόληψη που μπορεί να είχε προς τους λογιότατους και το σέβας του προς την αρχαιότητα) αλλά το ετροπολόγησε αφομοιώνοντάς το με τη λοιπή του γλώσσα. Έτσι ο λαός αναγκασμένος να δεχτεί την λέξη *νομάρχη*, την εδέχτηκε, αλλά έκλινε γεν. του *νομάρχη* και όχι *νομάρχου*, πληθ. οι *νομάρχηδες* ή *νομάρχες* και όχι *νομάρχει*· έκαμε και θηλυκό *νομάρχισσα* που του εχρειάζοταν, κι ας εφώναζαν και για τούτο όσο ήθελαν οι λογιότατοι. Ο λαός τα έκανε αυτά εξ ανάγκης, υπακούοντας σε έναν φυσικόν νόμο, καθώς το πουλί όταν ανοίγει τα φτερά του για να πετάξει». Αλλά και οι ίδιοι οι λογιότατοι «δεν μιλούν καθώς γράφουν». (Το ζήτημα, 9, II, 12 = Βαλέτας, 39, 41).

Η κοινή νεοελληνική δεν είναι γλωσσικό ιδίωμα (jargon)· είναι η γλώσσα όλων των Ελλήνων. (Το ζήτημα, 16, 17 = Βαλέτας, 45).

Η κοινή νεοελληνική έχει ιδιώματα, όχι διαλέκτους. (Το ζήτημα, 40, Και πάλε, 12 = Βαλέτας, 63, 92).

Έθνος σημαίνει γλώσσα: «Το κύριο και αναγκαίο χαρακτηριστικό ενός έθνους είναι η γλώσσα· αν λείπει η γλώσσα, λείπει το έθνος. Καταφρονώντας και αποκηρύττοντας τη γλώσσα μας, καταφρονάμε και αποκηρύττομε το παρόν μας». (Το ζήτημα 22 = Βαλέτας, 49).

Την καταγωγή μας τη δείχνει η γλώσσα μας, η ζωντανή γλώσσα μας, όχι η γραπτή: «Κι αν με τη γλώσσα θέλομε να δείξομε την καταγωγή μας,

αρμόδια για τούτο είν' η ζωντανή γλώσσα κι όχι η γραφή. Η γραφή είναι γλώσσα φτιασμένη, γλώσσα θετή, πράμα ξένο και εισαγμένο, που ο άλλος με κάθε δίκιο μας το αμφισβητάει· αλλά τη ζωντανή γλώσσα δεν μπορεί κανένας να μας την αμφισβητήσει». (*Το ζήτημα*, 18 = Βαλέτας 46).

«Οπώς είμαστε απόγονοι, το δείχνει η γλώσσα μας (η ζωντανή γλώσσα όχι η άλλη), ενώ που αν δεν ήθελ' ήμαστε, θα ήτουν παράλογο να θελήσομε να υποστηρίξομε ένα ψέμα, που δεν θα ήτουν ικανό να μας ωφελέσει σε τίποτα». Με τη γλώσσα όμως «μήτε ο Φ[αλμεράντερ] μήτε κανένας άλλος θα εμπορούσε ν' αλλάξει τα πράματα». (*Το ζήτημα*, 33 = Βαλέτας, 57).

Οι γραμματισμένοι πρέπει να βρίσκονται κοντά στο έθνος, όχι μακριά του· πρέπει να σέβονται τη γλώσσα του. (*Το ζήτημα*, 10, 24, 47, *Και πάλε*, 5 = Βαλέτας, 40, 50, 68, 86).

Οι τεχνικοί όροι των τεχνών και των επιστημών δεν υπήρχαν στην κοινή. «Τούτο ήτουν επόμενο, αφού για τόσους αιώνες οι τέχνες αυτές και οι επιστήμες μήτε εκαλλιεργόνταν μήτε εδιδάσκονταν στη Γραικία». Τους εισήγαγαν οι λογιότατοι «παίρνοντάς τους ή φκιάνοντάς τους πότε κατευθείαν από την Ελληνική και πότε από τες Ευρωπαϊκές γλώσσες». Αλλά, αντί να τους αφομοιώσουν με την υπόλοιπη γλώσσα—«καθώς έχουν κάμει όλοι οι άλλοι»—, αυτοί αφομοίωσαν τη γλώσσα με αυτούς. (*Και πάλε*, 14 = Βαλέτας, 93-94· έχει γίνει λάθος στην αρίθμηση των σελίδων).

Οι ξένες λέξεις, όταν είναι κοινές, είναι σεβαστές. Δεν υπάρχει γλώσσα που να μην έχει ξένες λέξεις. Οι λογιότατοι δε θέλουν ξένες λέξεις, έχουν όμως εισαγάγει ξενισμούς (π.χ. η πατάτα είναι ξένη λέξη και δεν τη θέλουν, αλλά το γεώμηλον που προτιμούν είναι ξενισμός = μεταφράζουν το «pomme de terre»). (*Το ζήτημα*, 33, 34, 35-36 = Βαλέτας, 57, 58, 59).

Άλλο γλώσσα και άλλο ύφος· άλλο απλότητα και άλλο χυδαιότητα. Υπάρχει χυδαίο ύφος και χυδαίος τρόπος, όχι χυδαία γλώσσα. «Οι λογιότατοι πιστεύουν οπώς η ζωντανή γλώσσα του έθνους είναι η γλώσσα της χυδαιότητος και της απρεπείας. Με τούτο καταδικάζουν όλο το έθνος, επειδή όλο το έθνος μιλεί εκείνην τη γλώσσα. [...] Χυδαιότης και απρέπεια δεν υπάρχει σε καμία γλώσσα. Χυδαιότης και απρέπεια μπορεί να υπάρχει μόνον στην ιδέα ή στον τρόπο της εκφράσεως της ιδέας. Ένα τι ειπωμένο με λέξεις παρμένες από τον Θουκυδίδη, μπορεί να είναι χυδαίο, αν ο τρόπος της εκφράσεως είναι τέτοιος. Και το ίδιο εκείνο, ειπωμένο με λέξεις παρμένες από το στόμα ενός υπηρέτη μας, μπορεί να μην είναι χυδαίο, αν ο τρόπος της εκφράσεως δεν είναι χυδαίος». (*Το ζήτημα*, 15 = Βαλέτας, 44).

«Τί μπαίνει η γλώσσα με το ύφος: τί μπαίνει η γλώσσα με τον ευγενή ή χυδαίον, με τον τεχνικόν ή άτεχνον τρόπο της εκφράσεως: Τούτα πάντα τα ανακατώνουν οι λογιότατοι». (*Το ζήτημα*, 42 = Βαλέτας, 64).

«Οι λογιότατοι δεν είναι ικανοί να ξεχωρίσουν γλώσσα από ύφος. Όταν θα κρίνουν περί ενός συγγράμματος, κρίνουν από τη γλώσσα του και από τες λέξεις, και αυτά είναι που εννοούν οι λογιότατοι για ύφος. Μήτε απλότητα από χυδαιότητα είναι ικανοί να ξεχωρίσουν. Απλότης και χυδαιότης για αυτούς είναι ένα πράμα. Κάθε τι κοινό και απλό, για τον λογιότατο είναι και χυδαίο». (*Και πάλε*, 18 = Βαλέτας, 96).

(Από τις απόψεις αυτές του συγγραφέα μας για το χυδαίο ύφος προκύπτει ότι η φράση του Λορέντζου Μαβίλη στη Βουλή του 1911 ότι «χυδαία γλώσσα δεν υπάρχει, υπάρχουν χυδαίοι άνθρωποι, και υπάρχουν πολλοί χυδαίοι άνθρωποι ομιλούντες την καθαρεύουσαν»¹⁰ έχει το προηγούμενό της στα κείμενα αυτά του Κονεμένου).

Χαρακτηριστικό του καλού συγγραφέα είναι η απλότητα. Αλλά για τους λογιότατους «απλότης και χυδαιότης είναι ένα πράμα». Και για να ξεφύγουν τη χυδαιότητα μεταπίπτουν σε άλλο κακό, χειρότερο, την αφυσικότητα: «Η αφυσικότης είναι το χαρακτηριστικό του λογιότατισμού. Γλώσσα και ύφος αφύσικα, στοχασμοί και αισθήματα αφύσικα, όλα αφύσικα». (*Και πάλε*, 18 = Βαλέτας, 96-97).

Οι γνήσιοι λογοτέχνες: Κορνάρος, Βηλαράς, Χριστόπουλος, Σολωμός ήταν όλοι φίλοι της απλής και έγραψαν στην απλή. (*Και πάλε*, 19 = Βαλέτας, 97).

Οι φίλοι της απλής έχουν όλο το δικαίωμα να παίρνουν λέξεις από την αρχαία, όπως και οι λογιότατοι παίρνουν από την κοινή και από την αρχαία. (*Και πάλε*, 20-21 = Βαλέτας, 98-99).

Υπάρχει θέμα νεοελληνικής ορθογραφίας, όπως το έδειξε το βιβλιαράκι του Βηλαρά *Η Ρομείκη γλώσσα* (1814). (*Το ζήτημα*, 48-50 = Βαλέτας, 68-70).

Οι λογιότατοι θέλουν να διακρίνονται με τη λόγια γλώσσα: αν η απλή γίνε-
νει γραπτή, πώς θα διαφέρουν: Τότε δε θα τους υπολήπτεται ο κοινός λαός. Παράδειγμα προς αποφυγήν ο Νικόλαος Σαρίπολος, του οποίου μεταγλωττί-

10. Βλ. *Άπαντα Νεοελλήνων Κλασικών, Λορέντσος Μαβίλης*. Εισαγωγή, εργο-
γραφία, χειρόγραφα, σχόλια, συναγωγή κειμένων. Επιμέλεια Μαρίας Μαντουβάλου, «Ε-
ταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων, [Αθήνα 1969;], τόμ. Β', σ. 267.

ζει ένα μέρος από το σύγγραμμα «Τα των εθνών εν ειρήνη και εν πολέμω νόμιμα» (και απλουστεύει τον τίτλο ως εξής: «Τα νόμιμα των εθνών εν ειρήνη και εν πολέμω»), (*Το ζήτημα*, 29, *Και πάλε*, 16-17, 29-45 = *Βαλέτας*, 54, 95-96, 105-117).

Οι λογιότατοι είναι ή παράφρονες ή μανιακοί: «Εν γένει ... θα εμπορούσε να μοιραστούν σε δύο μεγάλες τάξεις ή οικογένειες: σε απλώς παράφρονες, που γράφουν και που προτιμάν μια φαντασιώδη γλώσσα, υποφέρνουν όμως και την αληθινή, και σε μανιακούς, που την αληθινή τελείως δεν την υποφέρνουν. Τούτοι οι δεύτεροι κατά γενικόν κανόνα που δεν έχει καμιάν εξαίρεση, είναι οι περισσότερο αμαθείς ή οι λιγότερο νοήμονες. Ως και το καλύτερο έργο τούτοι να ιδούν γραμμένο σε απλή γλώσσα, το πετάν με καταφρόνηση: ενώ που και το χειρότερο στην άλλη γλώσσα, το υποφέρνουν». (*Το ζήτημα*, 12 = *Βαλέτας*, 42).

Για τους λογιότατους θα χρειαζόταν το «δικαστήριο του ορθού λόγου». (*Το ζήτημα*, 27 = *Βαλέτας*, 53). [Αυτό θα μπορούσε να ισχύει γενικά, αλλά στην περίπτωση για την οποία γράφει τη φράση αυτή ο Κονεμένος κάνει λάθος].

Οι λογιότατοι όμως ωφέλησαν και σε κάτι: εισήγαγαν λόγια στοιχεία από την αρχαία γλώσσα, που μας είναι χρήσιμα: «... οι κόποι εκείνων δεν θάπαν τελείως χαμένοι, αλλά θα χρησιμέψουν για έναν άλλον σκοπό, που αυτοί δεν εφραντάζονταν. Εκείνοι εξέθαψαν όλο το υλικό που εμείς τώρα το βρίσκον' έτοιμο. Αλλά μεις του δίνουμε άλλο σχήμα και το υποτάσσομε στους κανόνες της νέας Γραμματικής, επειδή το έθνος κι η εποχή έτσι θέλουν. Διαλέμε τώρα συμβιβάζοντας, όπως δυνόμαστε, το πλέον κοινό με το πλέον καλό, κι ο καιρός έπειτα όλα τα κανονίζει». (*Το ζήτημα*, 8-9 = *Βαλέτας*, 39).

«Το είχα ειπεί κι αλλού: οι λογιότατοι σε ένα πράμα ωφέλησαν, που εξέθαψαν κι εκουβάλησαν ως όξω από την πόρτα μας το υλικό που μας χρειαζότουν για να μεγαλώσομε το σπίτι μας. Αυτοί δεν εργάσθηκαν βέβαια για αυτόν τον σκοπό, αλλά για άλλον δικόν τους, που εκείνοι μόνον τον ξέρουν. Από αυτόν τον σωρό εμείς τώρα, με όλα τα δίκια, ωφελιόμαστε. Το δικό μας έργο είναι έργο μαστόρων: εκείνο των λογιότατων εστάθηκε έργο κουβαλητών». (*Και πάλε*, 25 = *Βαλέτας*, 102).

Πρέπει να πω ότι οι απόψεις αυτές που σταχυολόγησα, καθώς και άλλες που δεν ανέφερα, είναι διάσπαρτες στα δύο προψυχάρικα βιβλιαράκια του Κονεμένου για τη γλώσσα και όχι με τη σειρά που τις εξέθεσα εδώ. Επίσης

πρέπει να πω ότι υπάρχουν και απόψεις, που, αν εκείνος είχε γλωσσολογική παιδεία ή καλύτερη γνώση της αρχαίας Ελληνικής, ασφαλώς δε θα τις είχε διατυπώσει. Αλλά αυτές δε θα με απασχολήσουν εδώ, γιατί τώρα μας ενδιαφέρουν μόνο τα σωστά επιχειρήματά του. Άλλωστε και τα ολίγα μη σωστά είναι τέτοια, που δεν ανατρέπουν την ορθότητα των άλλων.

Επίσης γλωσσικές απόψεις του Κονεμένου πρέπει να θεωρηθούν και τα λογιότερα στοιχεία που χρησιμοποιεί στα κείμενά του (εξαιτίας των οποίων αργότερα ο Ψυχάρης θα ονομάσει «μισή» (!) τη γλώσσα του Κονεμένου και των ομοίων του). Αναφέρω μερικά: αυθαίρετη, έκτρωμα, κατά σχηματισμούς, να εισαχθούν, έχουν εισαχθεί, έχει αναπτύξει, να αισθανθούν, εσύνθεσε, σύνθεση, συγχωρημένος, ασυγχώρητος, σύγχυση, συγχώνευση, σχεδόν, διεξοδικότης, σχολαστικότης, απλότης-απλότητος, χυδαιότης-χυδαιότητος, της Ελλάδος, συγγραφέας-συγγραφείς, ευγενής-ευγενείς, ευγενές, του σώματος, ψηλού αναστήματος, των ιδιωμάτων, συμβάν, είναι δυνατόν, στοιχειώδης, την ουσιώδη διαφορά, ογκώδες έργο, γελοιώδες, φαντασιώδης, του Πλάτωνος, η φύσις-της φύσις [θα πούμε παρακάτω, για την ορθογραφία], αλλά προτιμότερο της φύσεως, εκ φύσεως, διορθώσεως, εκφράσεως, ασυγκρίτως, βαθμηδόν, επομένως, στερεοτύπως, συνήθως, τελείως, φιλοσοφικώς και καλλιλογικώς, εν γένει, εν ουσία, εν χρήσει κ.ά.

Επίσης χρησιμοποιεί τους τύπους: *τες αντίφασες, τες κατάληξες, τες λέξεις, τες μεταρρύθμισες* κτλ.

Δεν είν' εδώ ο κατάλληλος τόπος για να μιλήσω διεξοδικά για την ορθογραφία του Κονεμένου· αναφέρω μόνο τις συνηθέστερες περιπτώσεις: *άνοιξι* (και *άνοιξις*), *εντύπωσι*, *λέξι*, *σύνταξι*, *φράσι*, *φύσις*, *χρήσι*, *όλαις*, *λέξαις* *παρμέναις*, *καλαίς* και *ωραιαίς*, *συλλαβαίς*, *αυταίς*, *εκείναις*, *κριταίς*, *καθηγηταίς*, *η γυναίκες*, *η γλώσσαις*, *η χάραις*, *η συνήθειαις*, *η διαφθοραίς*, *νοστιμάδαις*, *η πολιτικάς μεταβολαίς*, *υπάρχον γλώσσαις ώμορφαις και γλώσσαις άσχημαίς*, *να ήναι* κ.ά. Όπως βλέπει όμως ο αναγνώστης, όσα κείμενά του παραθέτω στη μελέτη μου εδώ, τα μετέφερα στη σημερινή ορθογραφία της δημοτικής.

Αλλά οι φωτεινές απόψεις και προτάσεις του Κονεμένου έμειναν στο περιθώριο της Επτανήσου, απαρατήρητες και ασχολίαστες από τους λογίους των Αθηνών. Ο Ψυχάρης ειδικά, που ήθελε να έχει την ηγεσία του δημοτικισμού και δήλωνε, με πολλήν «υπεροψίαν και μέθην» (όπως λέει ο ποιητής)¹¹,

11. Δηλ. ο Κ. Π. Καβάφης στο ποίημά του «Ο Δαρείος».

ότι θέλει «δόξα και γροθιές»¹², αγνόησε συστηματικά —το τονίζω αυτό— τις συνετές απόψεις του Κονεμένου, για να φαίνεται ότι πρώτος αυτός εγκαινίασε τη νέα εποχή στο γλωσσικό ζήτημα¹³. Και όμως οι απλές και στέρεες προτάσεις του Κονεμένου θα μπορούσαν, αν είχαν προσεχθεί, να συζητηθούν και να οδηγήσουν από τότε στο γλωσσικό συμβιβασμό στον οποίο κατέληξε το έθνος ύστερ' από πενήντα περίπου χρόνια (Γλωσσοεκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1917-1920 = Μανόλης Τριανταφυλλίδης).

Αν όμως οι Έλληνες λόγιοι και ο Ψυχάρης αγνόησαν τις απόψεις του Κονεμένου, δεν τις αγνόησε, παρά τις πρόσεξε και τις εξετίμησε όπως τους έπρεπε, ο πολὺς Κάρολος Krumbacher, ο οποίος και αναφέρεται σ' αυτές τέσσερις τουλάχιστο φορές στο περίφημο βιβλίο του *Das Problem der neugriechischen Schriftsprache*, 1903 (ελληνική μετάφραση [Θεοφάνη Κακριδή] στη Βιβλιοθήκη Μαρασλή με τίτλο *Το πρόβλημα της νεωτέρας γραφομένης Ελληνικής υπό Κ. Krumbacher και Απάντησις εις αυτόν υπό Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι*, 1905).

Για την αγνόηση όμως του Κονεμένου από τον Ψυχάρη πρέπει να λεχθούν ακόμη μερικά πράγματα, γιατί το θέμα δεν είναι γνωστό. Στα *Ρόδα*

12. «Καβγάδες δίψασε η ψυχή μου. [...] Ο νους μου μεγάλα γυρεύει. Θέλω δόξα και γροθιές!», Ψυχάρης, *Το Ταξίδι μου*, έκδοση «Ερμή», με επιμέλεια Άλκη Αγγέλου, Αθήνα 1971, σ. 41-42. Ο εγωισμός του είναι πολύ γνωστός. Ιδού τί γράφει π.χ. ο βιογράφος του Εμμανουήλ Κριαράς, *Ψυχάρης. Ιδέες, αγώνες, ο άνθρωπος*, β' έκδοση κτλ., «Εστία», Αθήνα [1981], σ. 288: «Ο ίδιος μας λέει ότι ο χαρακτήρας του ήταν ανυπόφορος. Τη δυσκολία του χαρακτήρα του την απέδιδε στο αρβανίτικο αίμα, που κι αυτό έτρεχε στις φλέβες του. Ήταν εγωιστής κατεξοχήν με μια απόλυτη αυτοπεποίθηση» κτλ. Παλαιότερα ο Τριανταφυλλίδης, είχε γράψει τα εξής: «Περισσότερο ποιητική ψυχή παρά επιστήμονας, αντίκρουσε ανάλογα και το πρόβλημα που ζήτησε να λύσει, και πίσω από την αφοσίωσή του για την 'Ιδέα' που έφερε ο ίδιος στη ζωή, ήταν το άτομό του και ένας εγωκεντρισμός, που ξεσπούσε σε χίλιες δυο μικρολεπτομέρειες». (Βλ. Μανόλη Τριανταφυλλίδη, «Ο Ψυχάρης και το γλωσσικό ζήτημα», περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 6 (1929) 953α = Του ίδιου, *Μνημόσυνα Ψυχάρης, Πάλλης, Φωτιάδης*, Αθήνα 1939-1946, σ. 12-13 = Του ίδιου, *Άπαντα*, τόμ. Ε', Θεσσαλονίκη 1963, σ. 373).

13. Βλ. Ψυχάρη, *Ρόδα και Μήλα*, τόμ. Γ', «Απολογία», «Εστία», Αθήνα 1906, σ. 297: «Βέβαιο λοιπόν πως τη δημοτική, πριν από μένα τη μεταχειριστήκανε κι άλλοι. Ωστόσο τι να γίνει, που την έγραψα πρώτος; Ή σαν προτιμάτε τη γράψανε και οι άλλοι· εγώ την έκαμα γλώσσα». Το ίδιο είχε πει και το 1888 στο «*Ταξίδι*» του (έκδοση «Ερμή», με επιμέλεια Άλκη Αγγέλου, Αθήνα 1971, σ. 58-59): «Σε μιλώ μια γλώσσα, [...] που είναι παιδί και μοναχοκόρη της παλιάς της Ελληνικής, την καινούρια μας τη γραικική τη γλώσσα, που πρώτος εγώ σήμερα τη γράφω.».

και *Μήλα*, τόμ. Β' (1903), σ. 37 σημ. 1, ο Ψυχάρης προσπαθεί — με μια υποσημείωση (!) — να διορθώσει τη μεγάλη του παράλειψη απέναντι στον Κονεμένο (χωρίς κατά τη γνώμη μου να το κατορθώνει). Γράφει δηλ., στις 23 Ιανουαρίου 1903, ότι πολύ τελευταία, «ύστερις από του Krumbacher το Ανάγνωσμα», διάβασε τα βιβλία του Κονεμένου — και εννοεί βέβαια τις γλωσσικές μελέτες του 1873 και 1875 — αλλά θεωρεί μισή τη γλώσσα που εκείνος μεταχειρίζεται, «αν και η μισογλωσσιά του είναι πιο μεθοδική παρά στους άλλους». [Με τη φράση «ύστερις από του Krumbacher το Ανάγνωσμα» εννοεί την ανακοίνωση του Krumbacher «Das Problem der neugriechischen Schriftsprache» (πρόδρομη παρουσίαση του κατόπιν ομώνυμου βιβλίου του, 1903), που έγινε στις 15 Νοεμβρίου 1902 στην Ακαδημία του Μονάχου και δημοσιεύτηκε στο *Beilage zur allgemeinen Zeitung*, αριθ. 263, 15 Νοεμβρ. 1902, σ. 305-308, και 264, 17 Νοεμβρ. 1902, σ. 313-316, όπου ο διάσημος βυζαντινολόγος (αριθ. 264, σ. 313 b) αναφέρεται στο «Ζήτημα της γλώσσας» του Κονεμένου]¹⁴. Αυτό όμως, νομίζω, είναι ασθενής δικαιολογία, για να καλύψει την έως τότε παράλειψή του να κάμει λόγο για τις γλωσσικές απόψεις εκείνου, που διατυπώθηκαν δεκαπέντε χρόνια πριν από το «Ταξίδι» του.

Αργότερα, στα *Ρόδα και Μήλα*, τόμ. Γ', «Απολογία», του 1906, ο Ψυχάρης, κάνει μια συγκρατημένη παλινωδία απέναντι στον Κονεμένο. Γράφει δηλ. εκεί, σ. 296, τα εξής: «Ελπίζω να μη μου τ' αρνηθεί ποτέ του κανένας, πως αντίς τάχα να γυρεύω κάπως να σκεπάσω τα ονόματα εκείνων που πρωταγωνιστήκανε για την Ιδέα την αθάνατη, δεν έκρυψα το τι τους χρωστούμε, το τι ο ίδιος τους χρωστώ, και πως δε δόξασα, με ταπείνωση και με χαρά, το μεγάλο κατόρθωμά τους. Αχάριστη δεν είναι η ψυχή μου — μα μήτε και καταδέχεται να είναι. Τέτοιες μικροπρέπειες ανάγκη δεν τις έχω. Κανένα δεν ξεχνώ. Θυμούμαι και τον αγαθό μας τον Κονεμένο, που με τα βιβλία του

14. Μετάφραση της ανακοίνωσης αυτής του Γερμανού καθηγητή δημοσιεύτηκε ανωνύμως στην αθηναϊκή εφημ. *Νέον Άστυ*, 13, 14, 15, 16 Δεκεμβρίου 1902, σ. 1, με τίτλο «Ολόκληρος η πολύκροτος ανακοίνωσις του Κρουμβάχερ περί γλώσσας». Επίσης μετάφραση της ίδιας ανακοίνωσης από το Σ. Λοβέρδο δημοσιεύτηκε στο περ. *Παναθήναια* της 15 και 31 Δεκεμ. 1902, 131-138 και 166-173, με τίτλο «Το πρόβλημα της Νεοελληνικής γραφομένης γλώσσας». Το επόμενο έτος, 1903, ο Krumbacher εξέδωσε το ομώνυμο βιβλίο του, το οποίο κατόπιν μεταφράστηκε ελληνικά (από το Θεοφάνη Κακριδή) και εκδόθηκε το 1905 μαζί με απάντηση του Γ. Ν. Χατζιδάκι στη Βιβλιοθήκη Μαρασλή, όπως είδαμε προηγουμένως.

και τα πεζά κατάφερε να προχωρήσει το ζήτημα, κατάφερε και κάτι πιο σημαντικό, να βαστάξει την παράδοση, να μην αφήσει τη σειρά να κοπεί, τη σειρά του Βηλαρά, του Σολωμού και του Βαλαωρίτη, γιατί θαρρώ πως ο Κονεμένος —και δεν τον ξεπέφτω [sic] λέγοντας αυτό— είναι πιο πολύ της περασμένης της γενιάς παρά της εποχής της δικής μας». Πιστεύω όμως ότι στην —επιφυλακτική πάντως και εκ των υστέρων— αναγνώριση αυτή του Κονεμένου (έστω και ως θιασώτη της «μισής» γλώσσας όπως την ονόμαζε) τον ανάγκασε η προηγούμενη ανεπιφύλακτη αναγνώρισή του από τον Krumbacher¹⁵.

Στα γλωσσικά μελετήματα που δημοσίευσε ο Κονεμένος μετά το *Ταξίδι* του Ψυχάρη (1888) είναι κυρίως αντιρρητικός.

Στο πρώτο από αυτά, που έχει τίτλο, καθώς είπαμε, «Το σύστημα του κ. Ψυχάρη και η μέλλουσα Αττική του Κίμωνος» (1895), έχει δύο στόχους: από την πλευρά του δημοτικισμού τους αυθαίρετους «νόμους» του Ψυχάρη, και από την πλευρά της καθαρεύουσας τις αρχαϊστικές αντιλήψεις του καθηγητή της Ιατρικής Γεωργίου Καραμήτσα, ο οποίος το Φεβρουάριο του 1895 είχε δημοσιεύσει στην εφημερίδα «Ακρόπολις» μακρά άρθρα για την καθαρεύουσα με το ψευδώνυμο «Κίμων» και με τίτλο «Η μέλλουσα Αττική γλώσσα»¹⁶.

15. Περισσότερα για το θέμα «Ψυχάρης-Κονεμένος» βλ. στη μελέτη μου «Το 'Ταξίδι' του Ψυχάρη (1888) και η επίδρασή του στη Νεοελληνική Λογοτεχνία» (στο κεφάλαιο «Β'. Κονεμένος-Ψυχάρης-Krumbacher»), που θα δημοσιευθεί εφέτος στο περ. *Νέα Εστία*, σε ειδικό αφιέρωμα για το «Ταξίδι» του Ψυχάρη.

16. Βλ. Κίμωνος [= Γεωργίου Καραμήτσα], «Η μέλλουσα Αττική γλώσσα», εφημ. *Ακρόπολις* του Βλάση Γαβριηλίδη, 19, 20, 21, 22, 23, 24 Φεβρουαρίου 1895, σ. 1. Ο ίδιος καθηγητής από το Μάρτιο έως τον Απρίλιο του 1903 εδημοσίευσε πάλι στην *Ακρόπολη* μακρά επίσης άρθρα αντιρρητικά για το βιβλίο του Krumbacher που είδαμε προηγουμένως, με το ψευδώνυμο τώρα «Δήμος ο Εμπειρικός» και με τίτλο «Το γλωσσικόν ζήτημα και ο κ. Κρούμβαχερ». Το 1904 ο Καραμήτσας αναδημοσίευσε τα κείμενά του αυτά του 1895 και του 1903 στο βιβλίο του *Φιλολογικά Πάρεργα*, με το όνομά του πλέον.

Ο Κονεμένος έγραψε το μελέτημα που είδαμε με αφορμή τα άρθρα του Κίμωνος για τη μέλλουσα Αττική και «Ένα γράμμα του Ψυχάρη» προς την Αλεξάνδρα Παπαδοπούλου στην Κωνσταντινούπολη, που δημοσιεύτηκε στην εφημ. *Το Άστυ*, 26 Ιανουαρίου 1895, σ. 1. Στο μακρό αυτό γράμμα του ο Ψυχάρης μιλεί για την ανάγκη πειθαρχίας στη γραμματική της δημοτικής και μέμφεται τον Παλαμά και όσους άλλους είχαν αντιρρήσεις στο ζήτημα αυτό (όσους δηλ. υποστήριζαν ότι η καθαρεύουσα είναι «πραγματικότητας»). Θέμα του γράμματος ήταν τί όνομα να δώσει η Παπαδοπούλου σ' ένα περιοδικό που θα έβγαζε.

Στο μελέτημά του «Λίγα και περί γλώσσας» (1901) επαναλαμβάνει την αντίθεσή του προς τους αυθαίρετους «νόμους» του Ψυχάρη με αφορμή τώρα το βιβλίο του Αργύρη Εφταλιώτη *Ιστορία της Ρωμιούσης*¹⁷. Τώρα αναφέρεται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις.

Στο δημοσίευσμά του «Ο θάνατος της ψευτιάς» (1904) ελέγχει το γλωσσάμυντορα καθηγητή Γεώργιο Μιστριώτη για την αρθρογραφία του εναντίον της δημοτικής και τις θορυβώδεις εκδηλώσεις του στα «Ορεστειακά» (9 Νοεμβρίου 1903 κ.ε.)¹⁸. Αναφέρεται και στα «Ευαγγελικά» του 1901.

Τα «Δύο φιλολογικά ζητήματα» (1905) είναι κατά τον Κονεμένο το γλωσσικό και το στιχουργικό. Για το γλωσσικό υποστηρίζει ότι τώρα πια αυτό έχει λυθεί θεωρητικά και πρακτικά. Για την ποίηση πρακτικά έχει λυθεί από τότε που ο Βαλαωρίτης έγραψε τον ύμνο του στον Πατριάρχη (1872), και για την πεζογραφία από τότε που εμφανίστηκε ο Ψυχάρης (1888). Οι καθηγητές του Πανεπιστημίου, με την απόφασή τους να καλέσουν το Βαλαωρίτη να υμνήσει τον Πατριάρχη, «είχαν κηρύξει επισήμως και από καθέδρας οπώς γλώσσα της ποιήσεως του Ελλην[ικού] έθνους είναι μόνη η δημοτική». Είναι δίκαιο λοιπόν να διαφυλάξει τα ονόματά τους η Ιστορία. Για την πεζογραφία η πρακτική λύση του οφείλεται στον Ψυχάρη, στις ενέργειες και στην καρτερία του. Γι' αυτό, παρά τις επιφυλάξεις που έχει για το «σύστημά» του, του απονέμει «το πρώτο στεφάνι». Τώρα μένει να λυθεί το στιχουργικό ζήτημα, δηλ. το ότι οι νέοι στα ποιητικά τους συνθέματα γράφουν στίχους χωρίς ρυθμό. Αλλά «στίχος χωρίς ρυθμό είναι μουσική χωρίς καιρό».

Για τα «Δύο άκρα» (1905) παίρνει αφορμή από το βιβλίο *Το πρόβλημα της νεωτέρας γραφομένης Ελληνικής υπό Κ. Krumbacher και Απάντησις εις αυτόν υπό Γεωργίου Ν. Χατζιδάκι* (1905) και υποστηρίζει το μέσο δρόμο, μεταξύ καθαρεύουσας και ψυχαρικής δημοτικής (αυτό που ο Ψυχάρης

Και ο Ψυχάρης συνιστά όχι «'Αστν» ούτε «Ακρόπολις» ούτε «Εφημερίς» ούτε «Εφημερίς των Συζητήσεων», γιατί δεν έχουν γενική—τα δύο πρώτα ούτε και ονομαστική πληθυντικού, «Πρέπει το καινούριο περιοδικό νά 'χει όνομα ζωντανό. Δε με μέλει να είναι τ' όνομα αρχαίο, φτάνει να ταιριάζει και με τη γραμματική του λαού». (Και συνιστά το όνομα «Ζωή»). Στην άποψη αυτή απαντά ο Κονεμένος. Το γράμμα του Ψυχάρη δημοσιεύτηκε ξανά στα «Ρόδα και Μήλα», τόμ. Β', «Εστία», Αθήνα 1903, σ. 125-132 με τίτλο «Η Ζωή».

17. Βλ. Αργύρη Εφταλιώτη, *Ιστορία της Ρωμιούσης*. Πρώτος τόμος, Τυπογραφείο της «Εστίας», Αθήνα 1901.

18. Βλ. τις αθηναϊκές εφημερίδες Νοεμβρίου-Δεκεμβρίου 1903, π.χ. την *Ακρόπολη* 10 Δεκεμβρίου. Ο Γεώργιος Μιστριώτης, *Ρητορικοί Λόγοι*, τόμ. Β', εν Αθήναις 1906, σ. 17-48, δημοσιεύει τρεις λόγους του των ημερών εκείνων «κατά των χυδαϊστών» με το γενικό τίτλο «Περί ανανεώσεως της Ελλάδος, της γλώσσης και των χαρακτήρων αυτής».

ρης ονόμαζε «μισή» γλώσσα ή μειχτή).

Τα «Παρανόματα» είναι θέμα ονοματολογικό. Τον απασχολούν τα επώνυμα των Ελλήνων.

Είναι πολύ καθαρά, φωτεινά και προπαντός σωστά όσα γράφει για τους «δρακόντειους» νόμους του Ψυχάρη¹⁹ και των ψυχαρικών το 1895, το 1901 και το 1905 ο Κονεμένος. Αν στις μελέτες του του 1873 και 1875 τον απασχόλησε κυρίως η άκριτη αυθαιρεσία των λογιολόγων να αρνούνται τη γλώσσα του έθνους, στα τωρινά δημοσιεύματά του τον απασχολούν κυρίως (εκτός από την καθαρεύουσα) οι αυθαίρετοι «νόμοι» του Ψυχάρη, που παραποιούσαν τη γλωσσική πραγματικότητα. Ιδίως τον απασχολούν τα συμφωνικά συμπλέγματα (σκ-σχ, στ-σθ, φτ-φθ, φτ-πτ, χτ-κτ, χτ-χθ κτλ.) και οι ασυμμόρφωτοι αρχαίοι τύποι (άστν, μέλλον, παν, παρόν, συμβάν, φως κτλ.), και υποστηρίζει απόψεις λογικές, στις οποίες κατέληξε αργότερα και η Γλωσσοεκπαιδευτική Μεταρρύθμιση του 1917-1920 (= Μανόλης Τριανταφυλλίδης) και κατόπιν η λογοτεχνική και φιλολογική «Γενιά του '30»—και σήμερα εφαρμόζονται κατά κανόνα από την αστική λεγόμενη δημοτική.

Αναφέρω μερικά αποσπάσματα από τα δημοσιεύματά του αυτά, στα οποία φαίνεται η γλωσσική του ευαισθησία και οξυδέρκεια, ο κοινός νους, που κατά τον Τριανταφυλλίδη —καθώς θα δούμε στο τέλος— «είναι ανώτερος απ' όλες τις γλωσσολογίες».

Το 1895, όταν αντιτίθεται στο «σύστημα» και τους «νόμους» του Ψυχάρη, γράφει ότι οι αγράμματοι και οι μορφωμένοι έχουν τα ίδια δικαιώματα, καθένας από την αρμοδιότητά του, όταν πρόκειται για την κοινή γλώσσα· και ότι στη δημοτική διατηρούνται φθόγγοι και σχηματισμοί αρχαίοι, που δε συμμορφώνονται με τις απαιτήσεις της Νεοελληνικής γραμματικής, παρά μένουν ως εξαιρέσεις από τους κανόνες, τις οποίες πρέπει να σεβαστούμε:

«Εγώ δεν πιστεύω, καθώς πιστεύει ο κ. Ψυχάρης, οπώς ο αγράμματος χωρικός ή άλλος κοινός τεχνίτης έχει το δικαίωμα και είναι αρμόδιος, μοναχός αυτός, να χαλάει και να φκιάνει και να κυβερνάει, κι οπώς δεν έχω κάποιο μικρό δικαίωμα κι εγώ. Ο κ. Ψυχάρης παραδόξως αναγνωρίζει τον αγράμματον για δάσκαλο και οδηγό του στη γλώσσα, εκεί που εγώ τον αναγνωρίζω μόνο για σύντροφό μου, καθώς και είναι. Κι εκεί που εγώ σέβομαι την αίσθηση και την εργασία του αγράμματου στο μέρος εκείνο της γλώσσας οπού είναι

19. Ο χαρακτηρισμός αυτός είναι του Παναγή Λορεντζάτου, «Ο Ψυχάρης και η παράδοση», περ. *Νέα Εστία*, τόμ. 6 (1929), 943β.

κοινό και στους δύο μας ή που είναι μόνον δικό του, έτσι κι αυτός πρέπει να σεβαστεί τη δική μου την αίσθηση και τη δική μου την εργασία στο μέρος της γλώσσας, οπού δεν είναι κοινό και στους δύο, κι οπού είναι μόνον δικό μου. Η γλώσσα κοινή και στους δύο, την ίδια γλώσσα έχομε διδαχθεί από τες μανάδες και μιλούμε και οι δύο από παιδιά, και η τέχνη μόνον του καθενός μας χωρίζει. Κι αν εγώ δεν μπορώ και δεν είναι δίκιο να ζητήσω να υποταχθεί αυτός στην τέχνη μου, άλλο τόσο και η τέχνη μου δεν είναι δίκιο να γένει σκλάβια δική του. Κι αν εκείνος έχει το δικαίωμα και συμπαθάει του εαυτού του να λέει άμβωνας, σύμβουλος, αντίς να ειπεί άμπωνας ή άβωνας, σύμπουλος ή σύβουλος, και να λέει άνθρωπος, ανθίζω, αντίς να ειπεί άθρωπος, αθίζω, έτσι κι εγώ έχω το ίδιο δικαίωμα να λέω αδιάφορα, και όπως ήθελε μου φανεί έκτος ή έχτος - 'Ακτιο ή 'Αχτιο κτλ. Και καθώς εκείνος έχει το δικαίωμα να μεταχειριστεί τον πληθ[υντικό] Φώτα στην περίσταση των Θεοφανείων, έτσι κι εγώ έχω το δικαίωμα να μεταχειριστώ τον ίδιον εκείνον πληθυντικό σε όλες τες άλλες περίστασες οπού ήθελε μου παρουσιαστούν κι οπού η τέχνη μου ήθελε το απαιτήσει.

«Με αυτά τα λίγα παραδείγματα που έφερα, κι οπού θα εμπορούσα να φέρω άπειρα άλλα, γένεται φανερό οπώς η γλώσσα εδιατήρησε φθόγγους και σχηματισμούς αρχαίους και δεν τα έχει αφομοιώσει όλα σύμφωνα με το πνεύμα της και σύμφωνα με εκείνους τους γενικούς κανόνες, οπού ο κ. Ψυχάρης βάνει σύνορο ανυπέρβατο σ' εκείνους που γράφουν· λέω σε κείνους που γράφουν, επειδή σε κείνους που μιλούν δεν δύναται και δεν μπορεί να βάλει τέτοιους περιορισμούς. Εγώ λέω και γράφω και κλίνω ον. το παν, γεν. του παντός —ον. το παρόν, γενική του παρόντος— ον. το άστν, γεν. τβν άστεως, κι αν οι τύποι αυτοί δεν βρίσκουν θέση σε καμία από τες γνωστές στον κ. Ψυχάρη κλίσεις των ονομάτων της γραμματικής, ή αν δεν εκτείνονται σε αρκετόν αριθμό ονομάτων για να μπορέσουν να σχηματίσουν κλίσεις ξεχωριστές, εγώ τους βρίσκω θέση στα ανώμαλα και στες εξαίρεσες. 'Η δεν παραδέχεται ανώμαλα κι εξαίρεσες ο κ. Ψυχάρης, που να είν' εισαγμένα από τους γραμματισμένους; Αν δεν τα παραδέχεται αυτός, τα παραδέχουμαι όμως εγώ, που στοχάζομαι να έχω το δικαίωμα να τα εισάξω, κι οπού στοχάζομαι να είμ' αρμόδιος για τούτο, όσο είναι κι ο άλλος στον εδικόνο του κύκλο. Αλλ' αυτά τ' ανώμαλα και οι εξαίρεσες οι δικές μου είναι πολλές. Ας είναι όσες κι αν είναι. Δεν υπάρχει κανένας νόμος στην φύσιν, οπού να περιορίζει τον αριθμό τους, και μήτε που η φύσις σκοτίζεται να προνοήσει για την ευκολία εκείνού που θα συντάξει τη γραμματική. Τούτο προτιμότερο και ορθότερο, πιστεύω, παρά να ειπώ και να κλίνω: ον. το πάνι, γεν. του πανιού, και ον. το παρό,

γεν. του παρού, και ον. το μελλόνι, γεν. του μελλονιού, καθώς ζητάει ο κ. Ψυχάρης»²⁰.

Και παρακάτω: «Η αίσθηση και το αυτί [δηλ. το γλωσσικό μας αίσθημα] είναι ο καλύτερος δάσκαλος κι ο καλύτερος οδηγός. Κι αν η αίσθηση και το αυτί του κ. Ψυχάρη του συμπαθούν να κάνει καθώς διδάσκει, εμένα δεν μου το συμπαθούν. Ο κ. Ψυχάρης, για να εφαρμόσει το σύστημά του, είναι υποχρεωμένος να ξεφεύγει σαν τον πειρασμό κάθε λέξη που να μην υποτάσσεται στους κανόνες της γραμματικής του· λέω της γραμματικής του, επειδή η γραμματική της κοινής γλώσσας, κατά την ιδέα τη δική μου, είναι άλλη, και είναι γραμματική που όλα τα έχει δεχτεί, και μόνον γραμμένοι οι κανόνες της δεν υπάρχουν»²¹.

Το 1901, στο μελέτημά του «Λίγα και περί γλώσσας», γράφει για το ίδιο θέμα τα εξής: «[Ο κ. Ψυχάρης και οι οπαδοί του] θέλουν το ομοιόμορφο· και επειδή δεν το βρίσκουν, προσπαθούν να το καταφέρουν τροπολογώντας τις λέξεις με τύπους και φθόγγους ασυνήθιστους· με άλλα λόγια θέλουν να επιβάλουν στο έθνος γλώσσα και γραμματική δική τους, καθώς έχουν κάμει οι λογιότατοι με την καθαρεύουσα. Οι λογιότατοι έχουν διορθώσει ή διαφθείρει με έναν τρόπο, τούτοι διορθώνουν ή διαφθείρουν με άλλον τρόπο. Ζητάν το ομοιόμορφο. [...] Μεταξύ των νεοτέρων τύπων και φθόγγων έχουν επικρατήσει και πολλοί αρχαίοι, οπού είναι κι αυτοί της κοινής συνήθειας κι οπού έχουμε χρέος να τους σεβαστούμε. Και έχουν επικρατήσει όχι μόνον στο μέρος της γλώσσας οπού είναι της αποκλειστικής χρήσεως των λογίων, αλλά και στο άλλο μέρος [...] Το τι θα γένει με τον καιρό και με τους αιώνες, τούτο δεν το ξέρει και μήτε είναι δυνατόν να το προμαντέψει κανένας. Αλλά εμείς σήμερα πρέπει να γράφομε για τους συγχρόνους, να γράφομε τη γλώσσα του καιρού μας, τη γλώσσα της κοινής συνήθειας, με όσα ελαττώματα και ατέλειες κι αν ήθελ' έχει»²².

Ο Αργύρης Εφταλιώτης του έστειλε την *Ιστορία της Ρωμοσύνης* και ο Κονεμένος, με αφορμή την ψυχαρική γλώσσα, του βιβλίου γράφει τα εξής

20. Βλ. Ν. Κονεμένου, «Το σύστημά του κ. Ψυχάρη και η μέλλουσα αττική του Κίμωνος», εφημ. *Εφημερίς Αθηνών*, 20 Μαΐου 1895, σ. 3 (= Γ. Βαλέτα, *Κονεμένος, 'Απαντα*, ό.π., σ. 132-133).

21. Βλ. Ν. Κονεμένου, «Το σύστημά του κ. Ψυχάρη και η μέλλουσα αττική του Κίμωνος», εφημ. *Εφημερίς Αθηνών*, 20 Μαΐου 1895, σ. 3 (= Γ. Βαλέτα, *Κονεμένος, 'Απαντα*, ό.π., σ. 134).

22. Βλ. Ν. Κονεμένου, «Λίγα και περί γλώσσας», στη *Διαθήκη*, εν Κερκύρα 1901, σ. 93-94 (= Γ. Βαλέτα, *Ν. Κονεμένος, 'Απαντα*, ό.π., σ. 142-143).

συγκεκριμένα: «Αφού τες λέξεις σύμβολο, συμβιβασμός, Αμβρόσιος τες κά-νετε σύβολο, συβιβασμός, Αμπρόσιος, πρέπει κατά δίκαιον λόγο και τη λέξη συμβάν να την κάμετε συβάν ή συμπάν, και μάλιστα να της προσθέσετε και ένα ι και να την κάμετε συβάνι και να κλίνετε: ον. το συβάνι, γεν. του συβανιού. Και ή να κάμετε τούτο ή να εξοστρακίσετε αυτήν τη λέξη κι άλλες πολλές από το Λεξικό της νέας γλώσσας. Ενώ που λέμε ευκή (ευχή), δεν λέμε όμως ευκαρίστηση, αλλά ευχαρίστηση. Ενώ που λέμε κόμπος (κόμβος), δεν λέμε όμως συμπάν ή συβάν, αλλά συμβάν. Μήτε συμπουλή ή συβουλή, αλλά συμβουλή. Ενώ που λέμε άρμη (άλμη), δεν λέμε όμως χαρβάς αλλά χαλβάς. Είχαμε και τον ποιητή τον Κάλβο, οπού δεν ελεγότουν Κάρβος, αλλά Κάλβος. Και την Αλβιόνη θα την ειπούμε Αλβιόνη, και όχι Αρβιόνη»²³.

Και αλλού στο ίδιο μελέτημα γράφει πάλι για τον Εφταλιώτη τα εξής: «Τα επίθετα μεγαλοπρεπής και αμαθής τα έχετε μετασηματίσει και τα έχετε κάμει μεγαλόπρεπος και άμαθος. Με άλλους λόγους δεν παραδέχεστε επίθετα με κατάληξη -ής και τον τόνο στη λήγουσα. Αλλά το ευπρεπής και το ευφνής και το ευσεβής πώς θα τα κάμετε: 'Η πρέπει κι αυτά να τα κάμετε εύπρεπος και εύφνος και εύσεβος, ή πρέπει να τα εξοστρακίσετε λέγοντας οπώς τέτοιες λέξεις δεν υπάρχουν στη νέα γλώσσα. Αυτές οι τρεις λέξεις έχουν μάλιστα και τρεις φθόγγους (φπ, φφ, φσ) οπού δεν είναι δυνατόν να σας αρέσουν κι οπού να θέλετε να τους αναγνωρίσετε. Σύμφωνα με το σύστημά σας, αν θέλετε να κρατήσετε αυτές τες λέξεις, είστε υποχρεωμένοι και πρέπει να τες μετασηματίσετε και να ειπύτε και να γράψετε έπρεπος και έφνος και έφεβος, ή να τες μεταφράσετε και να κάμετε καλόπρεπος, καλόφνος, καλόσεβος. Εγώ όμως σας συμβουλεύω να σεβαστήτε τα καθεστώτα, και να τες κρατήσετε και να τες μεταχειρίζεστε καθώς είναι τες και, κατ' αναλογία με αυτές, να κάμετε και με όλα τ' άλλα»²⁴.

Στα «Δύο φιλολογικά ζητήματα» (1905) αναγνωρίζει, παρά τις αντιρρήσεις του, τη μεγάλη συμβολή του Ψυχάρη στη λύση του γλωσσικού ζητήματος για την πεζογραφία και του απονέμει το «πρώτο στεφάνι»: «Η μεγαλύτερη δυσκολία [για την επιβολή της δημοτικής] ήτουν για το πεζό, οπού ήτουν το μη μου άπτου των Καθηγητών, και είχε πιάσει ρίζες βαθιές, κι οπού είχε απλώσει σαν αληθινή ψώρα απάνου σε όλο το κορμί του Ελληνισμού.

23. Βλ. Ν. Κονεμένου, «Λίγα και περί γλώσσας», στη *Διαθήκη*, ό.π., σ. 94-95 (= Γ. Βαλέτα Κονεμένος, *Άπαντα*, ό.π., σ. 143).

24. Βλ. Ν. Κονεμένου, «Λίγα και περί γλώσσας», στη *Διαθήκη*, ό.π., σ. 97 (= Γ. Βαλέτα, *Κονεμένος*, *Άπαντα*, ό.π., σ. 145).

Ήτουν ψώρα, δεν υπάρχει αμφιβολία, η διάγνωση ήτουν σωστή· αλλά ο τρόπος της γιατρείας; Και πώς να κατορθώσουμε να την ξεκολλήσουμε απουπά-νου μας; Ευρέθηκε ο Ψυχάρης, οπού με κάποιες δικές του αλοιφές είχε αναδεχτεί τη θεραπεία και είχε κάμει να δηλητηριαστούν και να αδυνατίσουν τα μικρόβια της ασθένειας· αλλά για τον μεγάλο του ζήλο και τη βιάση για να τα κάμει το γληγορότερο να ψοφήσουν και φτάσει στην τέλεια και ριζική θεραπεία, εμεταχειρίστηκε δόση υπερβολική από κείνες τες αλοιφές, προσθέτοντας μέσα και κάποια σκόνη, οπού δεν ήτουν αναγκαία· και θεραπεύοντας την ψώρα, επαρουσιάστηκαν στον ίδιον καιρό συμπτώματα αλληνής ασθένειας, επικίντυνας ως κι εκείνης. Όπως κι αν είναι, πάντα ήτουν ένα μεγάλο κέρδος· και η πραχτική λύση του ζητήματος; για ό,τι αποβλέπει το πεζό, χρεωστιέται βέβαια στον Ψυχάρη και στες ενέργειες και στην καρτερία του Ψυχάρη. Αυτός εβάλθηκε μονός-διπλός και αναδέχτηκε τον αγώνα με όλα του τα μέσα, πνευματικά και υλικά, και τον αγώνα αυτόν τον έκαμε έργο του και σκοπό της ζωής του, κι οπού για αυτό του αξίζει το πρώτο στεφάνι»²⁵.

Τα «Δύο άκρα» (1905) είναι η καθαρεύουσα και η ψυχαρική δημοτική. Ο ίδιος τοποθετεί τον εαυτό του ανάμεσα στα δύο αυτά άκρα, εκεί όπου δε θα σκανδαλίζεται «η αίσθηση και η ακοή κανενός»: «Είμαστε μοιρασμένοι σε τρεις σχολές. Την πρώτη τη σχηματίζουν οι καθαρεύοντες, οπού θέλουν ν' απαρηθούμε τη φυσική γλώσσα μας και βάλουμε στη θέση της μιαν τεχνητή, ένα τέρας πολύμορφο, ένα απόβαλμα χωρίς ψυχή, οπού το έχουν φκιασμένο κι έτοιμο. Τη δεύτερη τη σχηματίζουν οι δημοτικιστές οπού θέλουν να διαφθείρομε το μέρος εκείνο της γλώσσας, οπού δεν μας έχει παραδοθεί διεφθαρμένο, για να ταιριάσει με το άλλο μέρος. Την τρίτη τη σχηματίζουν άλλοι δημοτικιστές, οπού θέλουν ν' αφήσουμε τα πράματα καθώς είναι και καθώς τα βρήκαμε, και να πάμε έτσι ομπρός. Σε τούτη την τρίτη σχολή ανήκω κι εγώ.

»Η δεύτερη σχολή δεν παραδέχεται τη λέξη γεγονός και την κάνει γεγονότο. Θα μπορούσε και να την κάμει γεγονόσι ή και γεγονό, αλλά δεν το εύρηκε όμορφο τούτο. Έπρεπε ορθότερα να κόψει και την πρώτη συλλαβή και να την κάμει γονότο, επειδή ο διπλασιασμός εκείνος εναντιώνεται με το πνεύμα της δημοτικής. Τούτο δεν το εσκέφτητε η σχολή. Επαραδέχτηκε το ένα· αλλά, για να είναι συνεπής, έπρεπε να είχε παραδεχτεί και το άλλο. Και

25. Βλ. Ν. Κονεμένου, «Τα δύο φιλολογικά ζητήματα», εφημ. *Φωνή της Κέρκυρας*, αριθ. 2057, 29 Ιανουαρίου 1905, σ. 2 (= Γ. Βαλέτα, *Κονεμένος, Άπαντα*, ό.π., σ. 663-664).

γιατί και το φως δεν το κάνει φώτο; Δεν παραδέχεται τες λέξεις παν, συμβάν, και τες κάνει πάντο, συμβάντο κτλ. Δεν χρειάζεται να φέρω άλλα παραδείγματα για να αποδείξω το παράλογο αυτουνού του συστήματος.

»Αυτή η τάξη των δημοτικιστών με τους καθαρεύοντες σχηματίζουν τα δύο άκρα. Εμείς οι άλλοι βρισκόμαστε στη μέση. Η αρχή η δική μας είναι μήτε να διορθώσουμε μήτε και να διαφθείρομε· κι όσο για την αφομοίωση, μπορεί σε κάποιες περιπτώσεις να γένεται κι αυτή, αλλά με προσοχή μεγάλη κι ως εκεί οπού να μη δυσαρεστείται και να μη σκανταλίζεται η αίσθηση και η ακοή κανενός.

»Αλλά η γλώσσα, αποκρένονται και μας λεν οι άλλοι, χωρίς την τέλεια αφομοίωση, είν' ένας κυκεώνας. Και τι να κάμομε; Αντιτάσσομε και λέμε μεις: αυτή είναι η γλώσσα, οπού δεν την εφκιάσαμε, αλλά οπού την ευρήκαμε φκιασμένη κι έτοιμη από την ίδια την φύσιν. Κι αφού δεν μπορεί να γένει εκείνο που υποστηρίζετε και γυρεύετε σεις, καθώς αποδείχεται κι είναι φανερό με κείνα τα δύο-τρία παραδείγματα οπού έχω φέρει παραπάνου, εξ ανάγκης πρέπει να την κρατήσομε και να τη σεβαστούμε καθώς είναι τη και καθώς την ευρήκαμε»²⁶.

Και παρακάτω στο ίδιο μελέτημα γράφει για τη γενική των τριτοκλίτων σε -ις. «Έχει γένει η παρατήρηση, σε μένα ιδίως, οπώς σε κάποια ονόματα σχηματίζω την γενική με την αρχαία κατάληξη, κλίνοντας η μάθηση, γεν. της μαθήσεως. Ως κι αυτός ο τύπος είναι της δημοτικής, κι έχω φέρει σε άλλο μέρος διάφορα παραδείγματα. Έχω ακούσει πολλές φορές τον κοινόν λαό να λέει για κανέναν: «Είναι γάιδαρος πρώτης τάξεως», ενώ που πρώτης τάξης σε αυτή την περίπτωση δεν το έχω ακούσει ποτέ. Το έχω ακούσει μόνον σε άλλες περιπτώσεις. Προχτές ακόμα έχω ακούσει από ένα παιδί έξι χρονών του κοινού λαού να λέει της Αναλήψεως. Και λοιπόν γιατί να μη το πω κι εγώ: Κι επειδή αυτόν τον τύπο της γενικής εγώ τον βρίσκω καλύτερον, για τούτο τον μεταχειρίζομαι συχνότερα από τον άλλον. Και με τούτο ευχαριστάω και τους καθαρεύοντες. Μ' όλο που ο τύπος αυτός δεν είναι τόσο κοινός όσο είν' ο άλλος, η αίσθησή μου όμως μου το συγχωρεί να τον μεταχειρίζομαι και να τον προτιμάω»²⁷.

«Ο φίλος μου κ. Ψυχάρης, αποκρενόμενος σε μια μου ερώτηση, μου είχε ειπεί οπώς τες λέξεις ευσέβεια, ευσεβής πρέπει εμείς οι δημοτικιστές να τες

26. Βλ. Ν. Κονεμένου, «Τα δύο άκρα», εφημ. Φωνή της Κερκύρας, αριθ. 2065, 26 Μαρτίου 1905, σ. 2 (= Γ. Βαλέτα, Κονεμένος, Άπαντα, ό.π., σ. 668-669).

27. Βλ. Ν. Κονεμένου, «Τα δύο άκρα», εφημ. Φωνή της Κέρκυρας, αριθ. 2074, 4 Ιουνίου 1905, σ. 1 (= Γ. Βαλέτα, Κονεμένος, Άπαντα, ό.π., σ. 671).

γράφουμε και να τες προφέρομε εσέβεια, εσεβής· και τούτο, επειδή ο φθόγγος φσ εναντιώνεται με το πνεύμα της δημοτικής ... Τα εσέβεια, εσεβής κουτσά στραβά θα μπορούσε ίσως να περάσουν. Αλλά τα βάνασος, βανασότητα, αντίς για βάναυσος, βαναυσότητα, περνάν; [...] Και τα αστηρός, αστηρότητα, αντίς για αυστηρός, αυστηρότητα, περνάν τάχα κι αυτά; Έχομε λέξεις κοινές, οπού τες μεταχειριζόμαστε καθεμέρα και μιλώντας και γράφοντας: έκφραση και εκφράζω και εκφραστικός. Σύμφωνα με το νόμο της δημοτικής, καθώς οι άλλοι εννοούν αυτόν το νόμο, θα έπρεπε να τες μεταμορφώσομε και να τες κάμομε ξέφραση, ξεφράζω, ξεφραστικός· ή και έφραση, εφράζω, εφραστικός. Το ζήτημα μπορεί να είναι δύσκολο· αλλά για να λυθεί με αυτόν τον τρόπο δεν μπορεί και δεν είναι δυνατόν»²⁸.

Υπάρχουν και πολλά άλλα φωτεινά σημεία στα μεταψυχαρικά δημοσιεύματα του Κονεμένου για τη γλώσσα, αλλά ο περιορισμένος χρόνος δε μου επιτρέπει να επεκταθώ. Θα κλείσω όμως την ανακοίνωσή μου με ένα απόσπασμα από την «Απολογία της Δημοτικής» του Μανόλη Τριανταφυλλίδη (1914), για να φανεί πώς ο εισηγητής του γλωσσικού συμβιβασμού του 1917 (Γλωσσοεκπαιδευτική Μεταρρύθμιση) χαρακτηρίζει την καίρια συμβολή του Κονεμένου, ιδίως με τα προψυχαρικά του κείμενα, στα γλωσσικά πράγματα της χώρας: «Πρώτη φορά έπειτα από το Βηλαρά ξαναφανερώνεται μ' όλη την έλλειψη ιδιαίτερης γλωσσολογικής προπαιδείας—τέτοιο γλωσσολογημένο μυαλό. [...] Πως ο Κονεμένος ήταν μυαλό φιλελεύθερο το ξέρομε και από το βιβλίο του για την “Οικογένεια”. Μα και στις γλωσσικές του μελέτες μας ξαφνίζει. Κριτική του δασκαλισμού και της διγλωσσίας συστηματική, επιχειρήματα απλά και φωτεινά, όπου δείχνεται ο κοινός νους ανώτερος απ' όλες τις γλωσσολογίες, προτάσεις για τη γλωσσική μεταρρύθμιση καλομελετημένες. Και κοντά σ' αυτά μια πεζογραφία σε δημοτική γλώσσα όχι με το σύστημα που ακολούθησε αργότερα ο Ψυχάρης, μα στρωτή, κανονική και σύμφωνα με την καλομελετημένη χρησιμοποίηση αρκετών λόγιων στοιχείων»²⁹.

28. Βλ. Ν. Κονεμένου, «Τα δύο άκρα», εφημ. *Φωνή της Κέρκυρας*, αριθ. 2074, 4 Ιουνίου 1905, σ. 2 (= Γ. Βαλέτα, *Κονεμένος, Άπαντα*, ό.π., σ. 674).

29. Βλ. Κ.Π. [= Μανόλη Τριανταφυλλίδη], «Απολογία της Δημοτικής», *Δελτίο του Εκπαιδευτικού Ομίλου*, τόμ. 4 (1914), 69 (= Του ίδιου, *Άπαντα*, τόμ. 4, Θεσσαλονίκη 1963, σ. 139). Από τη φράση «όχι με το σύστημα που ακολούθησε αργότερα ο Ψυχάρης» συνάγεται ότι ο Τριανταφυλλίδης είχε υπόψη του κυρίως τα προψυχαρικά μελετήματα του Κονεμένου. Αλλά οι κρίσεις του αυτές ισχύουν και για τα μεταψυχαρικά δημοσιεύματα εκείνου για τη γλώσσα.